

SRPSKI NACIONALNI POKRET U DALMACIJI U XIX. STOLJEĆU

Primljeno: 10. XII. 2004.

Namjera ovog rada jest prikazati proces osamostaljenja srpskog nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji kao vrhunac njegova razvoja u prethodnim razdobljima. Rad najprije donosi prikaz uvodnih faza manje-više samostalnog razvoja srpskog nacionalnog pokreta tijekom XIX. stoljeća te prikaz njegova osamostaljenja 1879. i 1880. Pri tome je posebna pozornost poklonjena osvjetljavanju promjena političkog, društvenog i ideološkog okvira u kojem se srpski nacionalni pokret kretao. Na kraju, prikazan je položaj Srpske stranke u kontekstu tadašnje dalmatinske politike.

Ključne riječi: *Dalmacija, Srbi, XIX. st.*

UVOD

Cilj je ovoga članka prikazati proces osamostaljenja srpskog nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji te osvjetliti njegov politički, društveni i ideološki okvir, odnosno ocijeniti položaj Srpske stranke u kontekstu tadašnje dalmatinske politike.

Stvaranje Srpske stranke 1879. i 1880. kraj je dužeg procesa manje-više samostalnog razvoja srpskog nacionalnog pokreta. Taj se samostalni razvoj, kao i popratni pragmatizam, očituje kako u razdoblju kad je, od 1836. do 1848., srpski nacionalni pokret bio protkan ilirskim utjecajima ili kad je, od 1861. do 1880., djelovao u okviru Narodne stranke. Stoga je, prije bavljenja samom temom, neophodno donijeti relativno širok uvod.

Najprije se treba osvrnuti na *Srpsko-dalmatinski magazin* (dalje *SDM*) koji je u razdoblju od 1836. do 1848. predstavljao početni korak srpske nacionalne integracije u Dalmaciji. U kontekstu osvrta na "narodnjačku" fazu razvoja srpskog nacionalnog pokreta posebnu pozornost valja posvetiti razdoblju od 1873. do 1879. koje predstavlja pripremnu fazu za njegovo osamostaljivanje. Neophodno je također donijeti i osnovne podatke o političkim, društvenim i ideološkim obilježjima razvoja srpskog nacionalnog pokreta počevši od 30-ih pa do kraja 70-ih godina XIX. stoljeća.

U tom smislu ovaj će članak ponuditi odgovore na sljedeća istraživačka pitanja:

1) Kroz koje je faze prolazio razvoj srpskog nacionalnog pokreta tijekom XIX. stoljeća, odnosno kako je u ovom razdoblju tekao njegov politički, ideološki i društveni razvoj?

2) Kako je izgledao proces osamostaljenja srpskog nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji i kakav je bio njegov odjek?

Mada je o ovom problemu u historiografiji pisano relativno dosta, on nije dovoljno sustavno prikazan pa se ovaj članak jednim dijelom temelji na sistematizaciji dosadašnjih historiografskih rezultata. No, da bi se dobila cjelovita slika, neophodno je bilo posegnuti za izvorima. U tom smislu najkorisniji su bili *Srpski list (glas)*, glasilo Srpske stranke, narodnjački *Narodni list*, memoarski zapisi Nikodima Milaša i korespondencija Lazara Tomanovića. Korisne podatke donosi i čitav niz suvremenih spisa kao što su autobiografija književnika Sime Matavulja, polemički pamflet Save Bjelanovića "Don Miho na braniku" i drugi.

POVIJESNI, POLITIČKI I DRUŠTVENI PREDUVJETI RAZVOJA SRPSKOG NACIONALNOG POKRETA U DALMACIJI

Na početku XIX. stoljeća srpska nacionalna svijest u austrijskoj Dalmaciji ponajprije se očitovala kao svijest o pripadnosti pravoslavnoj vjerskoj zajednici. To je vidljivo u inicijalnoj fazi laičke srpske nacionalne integracije od 1836. do 1848. kada su Božidar Petranović i Đorđe Nikolajević u stvaranju *Srpsko-dalmatinskog magazina* (dalje *SDM*) ponajprije koristili pravoslavne crkvene tradicije, nadopunjujući ih prosvjetiteljsko-književnim elementima. Osim toga, srpski se nacionalni pokret u ovom razdoblju u društvenom smislu ponajviše oslanjao na pravoslavno svećenstvo i trgovce, koje se može smatrati tipičnim pobornicima tradicionalnog, pravoslavljem obilježenog, poimanja srpske narodne pripadnosti.¹ Tu sliku nisu promijenili ni pragmatični Petranovićevi i Nikolajevićeви dodiri s ilirizmom, potaknuti potrebom za otporom prevlasti talijanskog jezika i kulture u Dalmaciji.²

Slično se može reći i za razdoblje 60-ih i 70-ih godina XIX. stoljeća, kada se srpski nacionalni pokret nije bez rezerve izražavao samo kroz Narodnu stranku. Naime, usporedo s preporodnim aktivnostima za očuvanju slavenskog obilježja Dalmacije, tekao je i proces

¹ U prilog tome svjedoči Petranovićevo i Nikolajevićevo društveno podrijetlo. Prvi je bio potomak trgovačke obitelji i dio obrazovanja stekao je u gimnaziji u Srijemskim Karlovcima, što je kod njega dodatno učvrstilo tradicionalnu, uz pravoslavlje vezanu, srpsku nacionalnu svijest. Nikolajević je bio svećenik koji je *SDM* jače obilježio tradicionalnim pravoslavljem. Branka PRPA-JOVANOVIĆ, *Srpsko-dalmatinski magazin (1836.–1848.)*, Split, 1988., str. 25–33, 141–164; Ivo PERIĆ, Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 16/1985., str. 45–94.

² Naime, u *SDM*-u nije bilo sustavnog promicanja ideja ilirizma niti izvještaja o djelovanju iliraca. Iako se razlozi takva držanja mogu naći u sumnjičavosti organa vlasti u tadašnjoj Dalmaciji te u utjecaju jake antiilirске struje među Srbima u južnoj Ugarskoj, valja znati da su Petranović i Nikolajević stanovnike tadašnje Dalmacije smatrali uglavnom Srbima koji se međusobno razlikuju samo po vjeri. B. PRPA-JOVANOVIĆ, 1988., str. 54–55; Đuro ŠURMIN, *Hrvatski preporod II.*, Zagreb, 1904., str. 282; I. PERIĆ, 1985., str. 45–94.

posebne srpske nacionalne integracije. U tom je smislu moguće pratiti kontinuitet posebnih srpskih zahtjeva, koji se nisu uklapali u program Narodne stranke ili su mu čak bili i protivni.³ Ti zahtjevi, koji su u konačnici doveli do političkog osamostaljenja srpskog nacionalnog pokreta u tadašnjoj Dalmaciji, najčešće su dolazili iz kruga pravoslavnih vjerskih elita. Riječ je ponajprije o episkopima koji su, izuzev uniji sklonog Venedikta Kraljevića, ustrajavali na obrani i isticanju individualnosti Pravoslavne crkve. U ovom kontekstu treba sagledati i držanje episkopa Stefana Kneževića. On je, vjerojatno potaknut pragmatičnim materijalnim interesima Pravoslavne crkve, a u kontekstu šire akcije katoličkih i pravoslavnih poglavara u banskoj Hrvatskoj, već 1864. okrenuo leđa Narodnoj stranci i priklonio se centralističkom ministru predsjedniku Schmerlingu. Uz to, pravoslavni konzervativci iz Kneževićeva okruženja, arhimandrit manastira Krka Jerotej Kovačević, katehet na zadarskoj gimnaziji Ljubomir Vujnović i profesor na pravoslavnom sjemeništu Đorđe Nikolajević te arhimandrit Nikodim Milaš, nastojali su razbijanjem Narodne stranke afirmirati srpstvo. Oni su gajili nepovjerenje prema Hrvatima, temeljeći ga prvenstveno na nepovjerenju prema katolicizmu, i stoga redovito zastupali ekskluzivnu srpsku nacionalnu ideju usko povezanu s pravoslavnom vjeroispoviješću. Jugoslavistički program Narodne stranke smatrali su sredstvom za pohrvaćenje Srba, a nisu prihvaćali ni sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Ipak, oni su pragmatično šutjeli, sudjelujući u rubnim preporodnim akcijama koje su smatrali korisnim za dalmatinsko srpstvo.⁴

Šutnju i relativnu neaktivnost ove skupine – posebno uočljivu u usporedbi s držanjem pravoslavnih konzervativaca u banskoj Hrvatskoj i južnoj Ugarskoj koji su glasno ustrajavali na vjerskoj, povijesnoj, jezičnoj individualnosti Srba naglašavajući pri tome problem crkveno-školske autonomije⁵ – treba pripisati nizu činitelja. Na prvom mjestu riječ je o tome da srpska nacionalna integracija u Dalmaciji tog doba nije bila odmakla dovoljno daleko da bi srpskom nacionalnom pokretu omogućila uspješan samostalan nastup. Uz to na umu valja imati i nepovoljnu društvenu strukturu srpskog stanovništva koje je činilo otprilike šestinu pučanstva austrijske Dalmaciji.⁶ Velikom

³ Nikša STANČIĆ, Program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869., *Historijski zbornik*, 23-24/1970.–71., str. 229–238; ISTI, Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda, *Zadarska revija*, 5-6/1990., str. 264.

⁴ N. STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb, 1980., str. 260.

⁵ Mirjana GROSS – Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Globus, Zagreb, 1992., str. 151–153.

⁶ Udio Srba u stanovništvu austrijske Dalmacije iznosio je 18,45% 1857., a oko pola stoljeća kasnije, 1900. 16%. Najveći dio Srba živio je na sjeveru tzv. "uže Dalmacije" (68,30% 1857. odnosno 73% 1900.) te u Boki kotorskoj (31,45% 1857. odnosno 26% 1900.). Usprkos činjenici što su tamošnji Srbi činili minimalni udio ukupne srpske populacije u pokrajini (0,25% 1857., 1% 1900.), važno je, zbog značenja koje je od sredine 80-ih godina XIX. stoljeća ovdje imao fenomen Srba katolika, spomenuti i Dubrovnik. N. STANČIĆ, Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka 1860./61. godine, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 11/1978., str. 262–263; Tihomir RAJČIĆ, Neka zapažanja o društvenoj osnovici srpskog nacionalizma u Dalmaciji, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 39/1997., str. 272–273.

većinom, preko 80%, Srbi su bili seljaci uglavnom naseljeni na krševitim predjelima zagorskog dijela pokrajine, odnosno u pojasu tzv. "seljačkog društva", područja koje se odlikovalo nepovoljnim, kako gospodarskim, tako i društvenim uvjetima života.⁷ Ako se tome doda malobrojan građanski sloj, koji su uglavnom sačinjavali trgovci, svećenstvo te tanak sloj inteligencije, riječ je o društvenoj strukturi koja nije jamčila uspješan samostalni otpor asimilacijskim namjerama dalmatinskog autonomaškog građanstva i vlade u Beču. Stoga nije moglo biti ni riječi o prekidu pragmatične suradnje s Hrvatima, odnosno napuštanju Narodne stranke.

Iako su zbog svega navedenog bili u drugom planu, pravoslavni konzervativci svoja su gledišta prenosili na srpsku mladež u zadarskom pravoslavnom sjemeništu i tamošnjoj gimnaziji, odgajajući u srpskom duhu buduće pravoslavne svećenike i inteligenciju.⁸

Stoga je razumljivo da se upravo u tom krugu pojavilo učeničko društvo "Prvenac" koje je, kroz istoimeni rukopisni časopis, iznosilo i zahtjeve za političkim osamostaljenjem srpskog nacionalnog pokreta u Dalmaciji.⁹ To društvo bilo je i kolektivni član Ujedinjene omladine srpske (u nastavku UOS)¹⁰ iz južne Ugarske koja je tijekom petnaestak svojih podružnica u Dalmaciji širila srpske knjige, organizirala priredbe i vjerske svečanosti, pridonoseći na taj način afirmaciji srpske nacionalne svijesti. UOS je uz to poticala vjeru u oslobodilačku misiju Srbije, uvjerenje o potrebi

⁷ Valja imati na umu da su kod srpskog stanovništva i civilizacijski uvjeti, čini se, bili nešto nepovoljniji nego kod hrvatskog stanovništva na istom području. O tome svjedoče nepovoljna demografska kretanja tj. veća smrtnost, napose novorođenčadi, te opadanje udjela srpskog stanovništva u ukupnoj populaciji pokrajine. Stoga činjenica da je većina Srba, za razliku od Hrvata i Talijana, naseljena upravo na području seljačkog društva, dodatno podcrtava nepovoljnu društvenu strukturu srpskog stanovništva u tadašnjoj Dalmaciji. N. STANČIĆ, 1990., str. 594–595, 600.

⁸ N. STANČIĆ, 1980., str. 262; Benedikta ZELIĆ-BUČAN, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Miho Pavlinović*, Matica hrvatska, Split, 1992., str. 181. U tom smislu ilustrativna je djelatnost Nikole Vujnovića koji je usporedo s nastavnim radom među pravoslavnim učenicima u zadarskoj gimnaziji širio i srpsku nacionalnu ideju. Lazar Tomanović, kasnije jedna od središnjih figura srpskog nacionalnog pokreta u Dalmaciji i suosnivač Srpske stranke, upravo je njemu pripisao zasluge što je i sam postao "vatreni Srbin". Lazar TOMANOVIĆ, Miletićev utjecaj na primorju, *Ljetopis Matice srpske*, knj. 308, sv. 3., Novi Sad, 1926., str. 109.

⁹ Dušan BERIĆ, Omladinsko društvo 'Prvenac' i narodni preporod u Dalmaciji, *Mogućnosti*, 4/1963., str. 407–416; ISTI, *Iz književne prošlosti Dalmacije*, Matica hrvatska, Split, 1965., str. 114; Kosta MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760.–1914.*, Novi Sad, 1973., str. 91–92; ISTI, *Dvije faze u političkom razvoju Save Bjelanovića, Benkovački kraj kroz vjekove I*, zbornik, Zadar, 1987., str. 225.

¹⁰ D. BERIĆ, 1956., str. 113–114. UOS je bila omladinska organizacija koja je 60-ih i 70-ih godina XIX. stoljeća promicala ideju svesrpske kulture s ciljem duhovnog ujedinjenja svih Srba. Njeni pripadnici vjerovali su da je srpska nacionalna svijest prodrla u široke slojeve južnoslavenskih naroda te da se svi, bez obzira na vjeru, počinju osjećati kao Srbi. Stoga su smatrali da je došlo doba svesrpskog ujedinjenja. U praktično-političkom smislu UOS je bila zaklon iza kojeg se odvijala snažna propagandna djelatnost čiji su ideološki okvir stvorili Svetozar Miletić i Vladimir Jovanović suprotstavljajući liberalno obojenu srpsku nacionalnu ideju panslavizmu odnosno jugoslavizmu. Jovan SKERLIĆ, *Omladina i njena književnost*, Beograd, 1906., str. 153–154, 163, 221, 224.

samostalnog političkog organiziranja Srba u tadašnjoj Dalmaciji, uvjerenje o srpstvu štokavaca i ideju vjerske tolerancije unutar viševjerske srpske narodne zajednice. Ipak, članovi društva "Prvenac" su, zbog odgoja u sjemeništu, zadržali uvjerenje o važnosti Pravoslavne crkve, a posebno manastira.¹¹ Vrlo velik utjecaj na razvoj srpskog nacionalnog pokreta u tadašnjoj Dalmaciji imala je i *Zastava*, glasilo Srpske narodne slobodoumne stranke Svetožara Miletića iz južne Ugarske. Miletić je, u skladu sa svojim općim pogledima, Dalmaciju smatrao neupitno srpskom, odbijajući njeno sjedinjenje s banskom Hrvatskom, smatrajući da bi Srbi onda bili izloženi "mržnji, neravnopravnosti i progonu".¹² Istovremeno s ovim najistaknutijim aktivistom srpske mladeži, Lazar Tomanović je kao zamjenik Ivana Danila, bio faktični urednik priloga narodnjačkom *// Nazionale, K Narodnom listu*. Tu je, usprkos južnoslavenskom programu Narodne stranke, donosio gledišta na tragu ideja UOS, pa je ovaj prilog jedno vrijeme ostavljao dojam srpskog glasila u Dalmaciji.¹³

Ipak, usprkos svemu navedenom, među liberalnim građanstvom koje je predvodilo srpski nacionalni pokret u austrijskoj Dalmaciji u ovom je razdoblju prevladavala ideologija narodnjaštva.¹⁴ Postupno napuštanje tog stajališta došlo je tek kasnije, kao rezultat do sada opisanog unutarnjeg razvoja srpskog nacionalnog pokreta ali i kao rezultat vanjskih utjecaja.

U tom smislu, važan je bio utjecaj srbijanske tajne propagande utemeljene na spisu "Načertanije" Ilije Garašanina iz 1844. Iako je njeno zanimanje bilo usmjereno

¹¹ N. STANČIĆ, 1970.–71., str. 124; ISTI, 1990., str. 613–614; Tereza GANZA-ARAS, Pitanje ujedinjenja nakon uspostave dualizma, u: *Dalmacija 1870.*, Zadar, 1972., str. 222; M. GROSS – A. SZABO, 1992., str. 272. Najistaknutiji među njima, Lazar Tomanović, isticao je ulogu pravoslavnog svećenstva, za koje je smatrao da može, pored učitelja, najviše pridonijeti ubrzanju srpske nacionalne integracije u Dalmaciji. LAZAR TOMANOVIĆ, O krsnom imenu, *Srpsko-dalmatinski magazin*, 27/1868., str. 120–121.

¹² M. GROSS – A. SZABO, 1992., str. 226–228, 267; J. SKERLIĆ, 1966., str. 91–93; Vera CILIGA, *Slom politike narodne stranke*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970., str. 31–35; R. PETROVIĆ, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX. stoljeću*, Sarajevo – Zagreb, 1982., str. 245–247.

¹³ Pri tome valja imati na umu da je tada vjerojatno postojao dogovor između *Narodnog lista* i Garašanina o financijskoj pomoći, što je rezultiralo podrškom narodnjačkog glasila istočnoj politici srbijanske vlade. N. STANČIĆ, 1980. str. 304–305, 323. Pišući o tome, vođa Srpske stranke Sava Bjelanović navodi da su "darovi iz Srbije Narodnom listu stizali posredstvom Pavlinovića", aludirajući na Pavlinovićevo putovanje u Beograd 1864. Sava BJELANOVIĆ, *Don Miho na braniku*, Zadar, 1882., str. 6–7. Dinko Politeo nasuprot tome zapaža da su za rečenu pomoć znali samo Ivan Danilo i Josip Tončić te da su članci o Srbiji, s kojima se Pavlinović nije slagao, u uredništvu izazivali sukobe. Dinko POLITEO, *Izabrani članci. Predgovor*, Donja Tuzla, 1901., str. 232.

¹⁴ Ilustrirajući ovu situaciju, književnik Simo Matavulj u svome životopisu bilježi da je tada zamisao o samostalnom djelovanju srpskog nacionalnog pokreta smatrana "platonističkim stavom", tj. idealizmom uz koji su pristajali zanesenjaci. Kao primjer zanesenjaštva Matavulj navodi, tada studenta prava u Beču, Savu Bjelanovića koji je početkom 70-ih "apostolskom revnošću" zastupao etničko i političko srpstvo, bez obzira na vjeru. Karakteristično je da Matavulj navodi kako ga je početkom 70-ih godina tištio raskol u Narodnoj stranci vezan uz zemljaštvo, a težnju za samostalnim djelovanjem srpskog nacionalnog pokreta pripisivao je dijelom i vjerskim osjećajima. S. MATAVULJ, *Bilješke jednog pisca*, Beograd – Novi Sad, 1962., str. 32, 35, 38, 51–52, 73, 77, 242.

prvenstveno na Balkan, djelatnost propagandnog agenta u Dalmaciji pridonijela je ubrzanju procesa osamostaljenja srpskog nacionalnog pokreta.¹⁵ Važan vanjski činilac bio je i dualizam, tj. Austro-ugarska nagodba iz 1867. i Hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. Budući da se labava mogućnost brzog sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom koju je pružalo ovo ustavno rješenje brzo izjalovila, to se Narodna stranka našla u procjepu između oportunitizma, za koji se zalagao Klaić, i jačeg isticanja hrvatske državne i nacionalne svijesti na štetu jugoslavizma, za što se zalagao Mihovil Pavlinović. Naime, nakon idejnog prijeloma sredinom 60-ih godina XIX. stoljeća, Pavlinović je isticanjem hrvatskog državnog prava htio regulirati položaj Hrvatske u Austro-Ugarskoj i podići ogradu prema težnjama Srbije na hrvatske zemlje. To je, uz njegova vjersko-kulturna gledišta uvjetovana konkretnim društvenim uvjetima razvoja tadašnje Dalmacije i nadahnuta suvremenim europskim konzervativizmom,¹⁶ bilo osnovnim razlogom zbog kojeg je srpski nacionalni pokret Pavlinovića smatrao svojim glavnim protivnikom.¹⁷

PRIPREMNA FAZA OD 1873. DO 1879. GODINE

Zbog svega navedenog, 70-e godine XIX. stoljeća donose promjenu i postupno kretanje srpskog nacionalnog pokreta prema potpunom osamostaljenju.

Već je pobjeda Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor 1870. značila korak u tom smjeru. Naime, početak postupnog uklanjanja političke prevlasti autonomaša odnosno talijanskog jezika i kulture, uklanjao je i prijetnju koja je od 30-ih godina XIX. stoljeća pragmatički povezivala srpski nacionalni pokret s Hrvatima odnosno Narodnom strankom. Prvi znak pucanja te pragmatične veze treba vidjeti u sukobima oko "zemljaštva".

¹⁵ Kao ovdašnji agenti te propagande pojavljuju se Dubrovčanin Matija Ban i već spomenuti pravoslavni svećenik Đorđe Nikolajević. Njima valja pribrojiti buduće "zemljake", Stefana Mitrova Ljubišu i Josipa Tončića te Bogoljuba Petranovića koji je 60-ih i 70-ih godina aktivno sudjelovao u osamostaljenju srpskog nacionalnog pokreta u Dalmaciji. Osim navedenih, brojni agenti srpske vlade su tijekom druge polovine XIX. stoljeća obilazili zagorska područja sjeverne Dalmacije, najgušće naseljena srpskim stanovništvom. Damir AGIČIĆ, *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću*, AGM, Zagreb, 1994.; Petar ŠIMUNOVIĆ, *Načertanije, tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike*, Globus, Zagreb, 1996.; Vojislav VUČKOVIĆ, *Politička akcija Srbije u južnoslavenskim pokrajinama Habsburške Monarhije 1859.–1874.*, *Zbornik za istoriju jezika i književnosti srpskog naroda*, I. odjeljak, knjiga XXVII, Beograd, 1965.; Dušan PLENČA, *Knjinska ratna vremena 1850.–1946.*, Globus, Zagreb, 1987., str. 36.

¹⁶ Pavlinović je, naime, gajio odbojnost prema zakonodavnoj djelatnosti njemačkih liberala u Carevinskom vijeću u Beču. Pri tome, za odnose u Narodnoj stranci, ali i u čitavoj Dalmaciji, posebno se kontroverznim pokazao niz tzv. "Svibanjskih zakona" iz 1868., 1869. i 1874. Njima je država iz ruku Katoličke crkve postupno preuzimala ingerencije na području bračnog prava i osnovnog obrazovanja, a na koncu je uvedena i ograničena vladina kontrola nad statusom Crkve. Osim toga, sa stajališta hrvatskih interesa u Dalmaciji, vrlo je pogubna bila i centralistička politika njemačkih liberala. Josip ŠARINIĆ, *Nagodbena Hrvatska*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1972., str. 243–261; Robert A. KANN, *A History of the Habsburg Empire*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, str. 356–358.

¹⁷ T. RAJČIĆ, Srpski list (glas) o Mihovilu Pavlinoviću (1880.–1887.), *Časopis za suvremenu povijest*, 1 (33), 2001., str. 130–131.

Iako su "zemljaci" srpski nacionalni pokret koristili za svoje praktično-političke svrhe, koje nisu imale izravne veze sa srpskom nacionalnom integracijom, isticanje problema hrvatsko-srpskih odnosa i potrebe poštovanja posebnih srpskih prava, u tom je smislu bilo poticajno.¹⁸ Osim toga, najvažniji pojedinac među "zemljacima" Stefan Mitrov Ljubiša već je na početku narodnog preporoda imao jasno izgrađenu srpsku nacionalnu svijest, a bio je povezan s vladama Srbije i Crne Gore. Stoga on, doduše tajno, i prije "zemljačkog" rascjepa djeluje mimo jugoslavističkog programa Narodne stranke.¹⁹ Braneći "zemljačku" politiku, on je nakon 1873. neka od tih stajališta počeo iznositi javno. Slično njemu je i Josip Tončić, kao urednik stranačkog glasila *Zemljak*, promicao ideju o "pijemontstvu" Srbije i Crne Gore među južnim Slavenima nastojeći da se pogled tadašnje politike u Dalmaciji okrene na tu stranu,²⁰ pridonoseći tako ubrzanju srpske nacionalne integracije na ovom području.

Djelovanje "zemljaka" poklapalo se i s postupnim razvojem kontraverze oko već spomenutih političkih i vjersko-kulturnih gledišta Mihovila Pavlinovića. Optužbe za "natražnjaštvo", vjersku i nacionalnu netrpeljivost postupno su postale lajtmotiv u ideološkom razračunavanju pobornika samostalnosti srpskog nacionalnog pokreta ne samo s Pavlinovićem nego i s narodnjacima općenito. Na ovaj način bili su intonirani dopisi koje je donosila novosadska *Zastava*, a posebno dva otvorena pisma grofa Ilije Dede Jankovića iz 1873. Janković tu zamjera *Narodnom listu* što je "očaran jezuitskim duhom" koji, prema njegovu mišljenju, onemogućava sporazumno djelovanje Hrvata i Srba. Tom "jezuitskom duhu" on suprotstavlja pozivanje na "stari", "liberalno-narodni" program Narodne stranke. S druge strane, usprkos deklariranju liberalizma i osobnom

¹⁸ Tako vođa Srpske stranke Sava Bjelanović, iako konstatira da je "Ljubiša vodio pragmatičnu politiku", jer je inzistiranjem na ćirilici i pretiskavanjem brošure *Srpsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji* pravoslavnog konzervativca Nikole Vujnovića namjeravao "da Narodnu stranku udara u slabe strane, a najslabija joj je bila bezobzirni postupak sa Srbima". Ipak, Bjelanović Ljubiši u zasluge ubraja što je "prvi otkrio nebratske težnje" Hrvata prema Srbima. S. BJELANOVIĆ, 1882., str. 47–49; Naši dopisi, *Srpski list*, 39/1885. U tom smislu Dinko Politeo zapaža da su Ljubiša i "zemljaci", uz pomoć namjesnika Rodića, imali "nemali utjecaj na osnivanje Srpske stranke", odnosno na osamostaljivanje srpskog nacionalnog pokreta 1879. i 1880. D. POLITEO, *Srpsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji*, Split, 1889., str. 34–35.

¹⁹ N. STANČIĆ, 1978., str. 266–268. O Ljubišinu odstupanju od programa Narodne stranke svjedoče njegovi kontakti s predsjednikom srbijanske vlade Jovanom Ristićem, gdje podupire ideju o "krovu za sve Srbe" i odbacuje jugoslavizam. Pri tome na umu valja imati da je Ljubiša od 1868. bio agent srpske vlade te da su mu dobre veze s Crnom Gorom učvršćivale politički položaj u Boki. V. VUČKOVIĆ, 1965., str. 395, 453; Miroslav LUKETIĆ, Ljubiša u crnogorskoj štampi, u: *Prilozi sa simpozijuma u Titogradu i Budvi*, CANU, Titograd, 1976., str. 149–159; Radoslav ROTKOVIĆ, Ljubišino posredovanje u nabavci oružja za ustanak u Boki 1869. godine, u: *Prilozi sa simpozijuma u Titogradu i Budvi*, CANU, Titograd, 1976., str. 161–165.

²⁰ Tončić je također bio povezan sa srbijanskom vladom. Naime, nakon izdržane kazne za novinski prijestup, on je 1870. napustio Dalmaciju i u Beogradu radio kao tajnik predsjednika srpske vlade Jovana Ristića. U Srbiji ostaje sve dok ga Ljubiša nije pozvao natrag. Vinko KISIĆ, Listajući stare godišnjake, *Jubilarni broj Narodnog lista*, 1912., str. 34; Veljko PETROVIĆ, Stefan Mitrov Ljubiša, *Narodna enciklopedija*, II., Zagreb, 1926., str. 614.

odbacivanju vjere, Janković u spomenutim pismima iznosi tvrdnju da su kod Srba "vjera i narodnost tvrdo skopčane", optužujući narodnjačko glasilu za vrijeđanje i jednog i drugog.²¹ Slično njemu i pravoslavni konzervativac Nikola Vujnović u brošuri "K srpsko-hrvatskom pitanju u Dalmaciji" iz 1874. kritizira narodnjake zbog podrške papskom "ultramontanstvu" i zanemarivanja liberalizma. Prigovara im na popustljivosti prema vladi glede pitanja jezika te lošem odnosu prema Srbima, odnosno "čistom" slavenskom narodnom duhu, čuvanje kojeg pripisuje Srbima.²²

Usporedo sa svime ovim započele su i prve konkretne akcije na samostalnom organiziranju srpskog nacionalnog pokreta. Nakon što su obrovački Srbi na izborima za Carevinsko vijeće 1873. glasovali za "zemljake", od listopada 1873. do veljače 1874. u manastiru Krka je pod vodstvom Vladimira Desnice, Vladimira Simića, Nikodima Milaša, Ljubomira Vujnovića i agenta srpske vlade Bogoljuba Petranovića održan niz sastanaka srpskih prvaka iz sjeverne Dalmacije. Budući da se nisu mogli dogovoriti oko isticanja posebnog srpskog kandidata na predstojećim izborima za Dalmatinski sabor, oni sa svojim posebnim zahtjevima izlaze pred narodnjačkog kandidata Mihovila Klaića. Od njega traže da osigura ravnopravnost srpskog narodnog imena, jezika i pisma, uklanjanje "klerikalaca" iz *Narodnog lista* te uvođenje ćirilice u javne škole, kao znaka sveslavenske uzajamnosti.²³ Po svemu sudeći, ti zahtjevi ipak nisu bili ultimativne prirode, već su, vjerojatno pod utjecajem umjerenog Vladimira Simića, imali karakter poziva na interni dogovor između Klaića i dijela njegovih birača.²⁴

Prema memoarskim zapisima Nikodima Milaša već je u veljači 1875. u manastiru Krka održan novi sastanak. S tog sastanka grupa od 18 uglednih Srba na čelu s Vladimirom Simićem i Bogoljubom Petranovićem uputila je proglas sa zahtjevom za priznanje posebne srpske narodnosti u Dalmaciji, kako je to zajamčeno austrijskim ustavom. "Zbog obrane i razvijanja srpske ideje na Primorju", ističe se u proglasu, trebala je biti organizirana i posebna skupština u Kistanju. Tom je prilikom aktualizirana i ideja o

²¹ Ipak, Janković je do kraja svog života 1874. ostao pristalica "narodnjaštva". Stoga ovakve njegove javne istupe u kontekstu problematike srpskog nacionalnog pitanja valja donekle pripisati i privatnim razlozima, tj. teškoj bolesti guše i slutnji score smrti, što ga je nagnalo na akciju po kojoj bi bio zapamćen. Osim toga, Jankovićeve istupe treba sagledati u kontekstu činjenice da je, slično Ljubiši, od samog početka narodnog preporoda u Dalmaciji jasno izražavao srpsku nacionalnu svijest te bio jedini pravoslavni feudalac u tadašnjoj Dalmaciji. V. KISIĆ, 1912., str. 4, 105–106; K. MILUTINOVIĆ, Od Stojana Jankovića do Vladana Desnice, *Zadarska revija*, 1/1968., str. 23–24; S. MATAVULJ, 1962., str. 45–47; N. STANČIĆ, 1978., str. 266; ISTI, 1990., str. 616; R. PETROVIĆ, 1982., str. 246–247.

²² Nikola VUJNOVIĆ, *K pitanju srpsko-hrvatskom u Dalmaciji*, Zadar, 1874.

²³ N. MILAŠ, Uspomene iz prvih godina srpskog političkog pokreta na primorju, *Primorski srpski list*, 13/1903.; Na izjavu Bukovačkih Srba II, *Narodni list*, 63/1879.

²⁴ N. MILAŠ, Uspomene..., *Primorski srpski list*, 13/1903. *Narodni list* u tom smislu navodi da je Klaić privatnim pismom odgovorio na zahtjeve koji su mu postavljeni još prije izbora za Carevinsko vijeće 1873., a koje mu je, vjerojatno u ime svih gore navedenih, uputio Vladimir Simić. Na zahtjeve iz 1874. Klaić je odgovorio u *Narodnom listu*. U oba slučaja vođa narodnjaka izrazio je načelnu suglasnost sa svime onim što je bilo moguće uskladiti s jugoslavističkim programom Narodne stranke. Usp. – Na izjavu Bukovačkih Srba II, *Narodni list*, 63/1879.

osnivanju posebnog srpskog glasila, a Milaš navodi da su se za ostvarenje te ideje posebno zalagali Sava Bjelanović, tada još uvijek student prava u Beču, i Lazar Tomanović, koji je sličnu ideju zastupao i prije. Čitavu inicijativu omelo je izbijanje hercegovačkog ustanka iste godine.²⁵

Ustanak (1875.–1878.) i spor oko pripadnosti BiH započet u povodu austro-ugarske okupacije tih pokrajina, doveo je do otvorenog sukoba hrvatske i srpske politike općenito, što je dalo dodatni poticaj osamostaljenju srpskog nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji. Naime, sa srpskog je stajališta svako rješenje koje nije vodilo pripajanju BiH Srbiji odnosno Crnoj Gori, smatrano neprihvatljivim. U tom smislu Srbima je bilo jednako neprihvatljivo Pavlinovićevo čvrsto hrvatsko stajalište i Klaićevo realpolitičko prihvaćanje međunarodnih okolnosti. Osim toga, činjenica da su na Berlinskom kongresu 1878. Crna Gora i Srbija međunarodno priznate kao nezavisne države, dodatno je ojačala srpsku samosvijest i ubrzala formiranje posebne srpske političke organizacije u Dalmaciji.

Važan poticaj u tom smislu dao je politički obračun Narodne stranke sa Stefanom Ljubišom. Naime, nakon narodnjačke opstrukcije Dalmatinski je sabor pred kraj 1876. raspušten. Na novim izborima Ljubiša je, zahvaljujući čvrstoj izbornoj bazi u Boki, opet izabran. Na prvom zasjedanju novog saziva Sabora, 29. 1. 1877., održao je Ljubiša govor u kojem se otvoreno usprotivio protezanju hrvatskog državnog prava na tadašnju Dalmaciju te njenom sjedinjenju s banskom Hrvatskom. To je bio izravni povod da se Narodna stranka odluči na njegovo konačno političko uklanjanje. Verifikacijska komisija predložila je poništenje Ljubišina mandata pod formalnom izlikom da je jedan od birača koji je za njega glasovao bio maloljetan. Narodnjačka većina taj je prijedlog prihvatila.²⁶ Osvrćući se na poništenje svog zastupničkog mandata, Ljubiša je održao govor u kojem je narodnjake među ostalim optužio za vjersku i etničku netrpeljivost, ali i najavio samostalno djelovanjem srpskog nacionalnog pokreta.²⁷ Ubrzo nakon Ljubišina političkog pada *Glas Crnogorca* donosi članak iz pera Nikodima Milaša u kojem poziva na osnivanje posebne srpske stranke i posebnog srpskog glasila zbog toga što

²⁵ N. MILAŠ, Uspomene..., *Primorski srpski list*, 14/1903. Prema pisanju *Zastave* sastanak nije održan u veljači nego u siječnju 1875. Usp. R. PETROVIĆ, 1982., str. 245.

²⁶ Za ovakav postupak narodnjaci su imali velik broj motiva: Ljubišin servilni oportunizam prema vladi, prijateljstvo s namjesnikom Rodićem i veze u Beču, *zemljačko* potezanje srpskog pitanja, zaoštravanje negativnog stava prema hrvatskom državnom pravu i sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom te osobni i materijalni sukobi s nekim narodnjačkim vođama. Trpimir MACAN, *Miho Klaić*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980., str. 272; ISTI, Suradnja i sukobi Mihovila Klaića i Stefana Mitrova Ljubiše, *Historijski zbornik*, 31-32/1978.–79., str. 156; R. PETROVIĆ, 1982., str. 247–248; K. MILUTINović, 1973., str. 267–269.

²⁷ K. MILUTINović, 1973., str. 268; N. MILAŠ, Uspomene..., *Primorski srpski list*, 14/1903. Komentirajući ovaj Ljubišin istup iz vremenske perspektive nešto veće od jednog desetljeća, Dinko Politeo ga smatra prvim službenim samostalnim nastupom srpskog nacionalnog pokreta u tadašnjoj Dalmaciji koji je uslijedio nakon dužeg procesa njegova osamostaljivanja. Dinko POLITEO, 1889., str. 34. Slično njemu, i Nikodim Milaš u Ljubišinu istupu vidi začetak Srpske stranke u tadašnjoj Dalmaciji. N. MILAŠ, Uspomene..., *Primorski srpski list*, 14/1903.

Narodna stranka guši Srbe u narodnoj afirmaciji. Došlo je zatim do čitava niza polemičkih članaka na stranicama *Narodnog lista*, *Zastave* i *Glasa Crnogorca*. Situaciju je dodatno zaoštrila i skorašnja Ljubišina smrt. U polemici koju su krajem 1878. i početkom 1879. vodili Mihovil Pavlinović na stranicama *Narodnog lista* i Lazar Tomanović na stranicama *Zastave*, na površinu su izašla dva posve suprotna stajališta. Pavlinović je Ljubišu ocrtao kao političara koji se 1873. prodao bečkoj vladi, dok je Tomanović u njegovu djelovanju vidio obranu srpstva i početak samostalnog djelovanja srpskog nacionalnog pokreta u tadašnjoj Dalmaciji.²⁸ *Zastava* tada donosi i polemičke članke Nikodima Milaša koji se kao predstavnik pravoslavnih konzervativaca zalaže za osnivanje posebne srpske stranke koja bi branila ugroženu srpsku narodnost, ali i pravoslavnu vjeru.²⁹ Sličan zahtjev upućen je, prema Milaševim riječima, i u jesen 1878. sa sastanka u mjestu Kožlovcu kod Benkovca, gdje se okupilo 30 uglednijih Srba iz Obrovca, Kistanja, Benkovca i Zadra. Proglas je na prvom mjestu sadržavao zahtjev da se "budi srpsku narodnu svijest" te zahtjev za "obranu pravoslavne vjere". Druga točka proglasa izražava protivljenje sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, obrazlažući to lošim prilikama u Translajtani. Na kraju se najavljuje akcija oko osnivanja posebne srpske stranke i posebnog srpskog glasila u Dalmaciji.³⁰

Sve ovo, u zaoštrenoj atmosferi hrvatsko-srpskog sukoba oko Bosne i Hercegovine, znatno je ubrzalo proces političkog osamostaljivanja srpskog nacionalnog pokreta.

STVARANJE SRPSKE STRANKE I NJEZIN POLITIČKI I DRUŠTVENI PROFIL

Međutim, do stvarnog preokreta dolazi tek na izborima za Carevinsko vijeće u srpnju 1879.

Vođa narodnjaka Miho Klaić bio je kandidat u izbornoj jedinici Zadar – Pag – Benkovac – Obrovac u kojoj su, zbog prevlasti autonomaša na Pagu i u Zadru, srpski birači iz Benkovca i Obrovca imali odlučujući utjecaj. Oni su svoje glasove do tada uglavnom davali Klaiću. Ovaj put, međutim, stvari su se promijenile. U Obrovcu je, mimo središnjeg narodnjačkog odbora u Zadru, osnovan poseban srpski izborni odbor u kojem su glavnu riječ vodili Vladimir Desnica, Vladimir Simić, Nikodim Milaš, Jerotej Kovačević i Ljubomir Vujnović. Ovaj odbor, osim odbijanja Klaićeve kandidature, nije prihvaćao ni program Narodne stranke, a posebno ne sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Sporna je bila i sudbina Bosne i Hercegovine, a na tapetu se našao i Mihovil Pavlinović, čiji se utjecaj u Narodnoj stranci obrovačkom odboru nije sviđao. Sve je ovo našlo odraza u proglasu pod naslovom "Izjava Srba bukovčana" od 23. 6. 1879., koji je predstavljao svojevrzni ultimatum narodnjačkom izbornom odboru.³¹

²⁸ R. PETROVIĆ, 1982., str. 247–248; N. MILAŠ, Uspomene..., *Primorski srpski list*, 17, 18/1903.; S. BJELANOVIĆ, 1882., str. 42–44, 49, 50.

²⁹ K. MILUTINOVIĆ, 1973., str. 274–275.

³⁰ N. MILAŠ, Uspomene..., *Primorski srpski list*, 16/1903.

³¹ N. MILAŠ, Uspomene..., *Primorski srpski list*, 17, 18/1903.

Ipak, iako je 28. 6. te zahtjeve odbio, narodnjački odbor nije zatvorio sva vrata za eventualni dogovor. Naime, obrazlažući odbijanja srpskih uvjeta, narodnjaci su umjesto isticanja sasvim očitih načelnih nesuglasica u prvi plan stavili pragmatične razloge, tj. strah da bi popuštanje u ovom slučaju otvorilo mogućnost da se jedinstveni izborni nastup stranke razbije o niz pojedinačnih lokalnih zahtjeva iz čitave pokrajine. Ovome valja dodati i to da je jedan dio srpskih birača bio sklon kompromisnom rješenju. Predlagali su da se umjesto Klaića kandidiraju Manfred Borelli ili Jovo Medović. S narodnjačke strane za kompromis se zalagao Mihovil Pavlinović, predlažući kandidiranje umjerenog Vladimira Simića kako bi se izbjeglo da Srbi glasuju za autonomaše. Od svega, međutim, nije bilo ništa. To više što izborni odbor u Obrovcu nije bio spreman na kompromis, nego se, prema riječima Nikodima Milaša, odlučio za "prekidanje svih odnosa sa Narodnom strankom".³²

Usporedo s ovim, vođeni su i pregovori između Srba i autonomaša koji su u istom izbornom kotaru istaknuli svog kandidata Gustava Ivanića, zeta poznatog autonomaškog vođe i zadarskog gradonačelnika Nikole Trigarija. Ovi su pregovori dan uoči izbora dali rezultate. Ivanić je, da bi ga Srbi podržali, potpisao listu zahtjeva među kojima su odbijanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom te priznanje posebne srpske narodnosti, bili glavni. Na izborima 7. 7. 1879. autonomaši su, zahvaljujući srpskim glasovima, njih 38 iz Obrovca i Kistanja, pobijedili neznatnom većinom.³³

Usljedile su burne reakcije. Narodnjaci su ovaj postupak odmah okrstili kao "bukovičko izdajstvo" potaknuto politikom bečke vlade i namjesnika Rodića. *Narodni list* je, naime, tvrdio da je vlada, kad to nije uspjelo preko Ljubiše i zemljaštva, pokrenula vjersku propagandu među pravoslavicima i stvorila uvjete za raskol u Narodnoj stranci. Osim toga, važna je uloga pripisivana pravoslavnim konzervativcima i njihovu nastojanju da pod svaku cijenu osamostale srpski nacionalni pokret.³⁴ Slično stajalište donosi i Dinko Politeo. On naglašava Rodićevu namjeru da Srbe u Dalmaciji pridobije za vladinu stranku pri čemu neuspjeh Mihovila Klaića 1879. vidi kao rezultat

³² Prema podacima koje u svojim sjećanjima donosi Nikodim Milaš, Simić je od kandidature odustao zbog osobnih razloga, dok Jovo Medović nije uspio sakupiti dovoljno potpisa. N. MILAŠ, *Uspomene...*, *Primorski srpski list*, 18/1903.; Narodna pobjeda u vanjskim općinama, *Narodni list*, 53/1879.; Devet izborništava, a osam pobjeda, *Narodni list*, 54/1879.; Na izjavu bukovačkih Srba II, *Narodni list*, 63/1879.

³³ Sgodopisje izbora na Carevinsko vijeće godine 1879., *Narodni list*, 53/1879.; Na izjavu bukovačkih Srba I i II, *Narodni list*, 62, 63/1879.; Sava Bjelanović, *Srpski glas*, 11/1897.; Naša borba V., *Srpski glas*, 34/1898.

³⁴ Naši dopisi osobiti, *Narodni list*, 61/1879.; Rodić-Jovanović, *Narodni list*, 9/1881.; Branimo se, *Narodni list*, 63/1881.; Bistrimo pojmove II, *Narodni list*, 75/1881. Analizirajući ove događaje u kontekstu dodatnih izbora za Dalmatinski sabor dvije godine kasnije, *Narodni list* konstatira da je jedan od glavnih predstavnika pravoslavnih konzervativaca "Vujnović od Trigarija dobio zastupničku stolicu za pomoć 1879." Naime, na izborima 1881. Vujnović je izabran u kuriji Obrtničkih komora u Zadru, u kojoj su dominirali autonomaši. Usp. – Branimo se, *Narodni list*, 63/1881.

spletki Namjesništva, jer je autonomaški kandidat Ivanić tamo bio činovnik.³⁵ *Srpski list (glas)*, s druge strane, Rodićevo postupanje 1879. vidi isključivo kao poštivanje volje birača, negirajući bilo kakvu namjesnikovu sklonost prema Srpskoj stranci. Čak što više, glasilo Srpske stranke mu je pripisivalo nastojanje da Srbe zadrži u Narodnoj stranci.³⁶

No, o postojanju naklonosti namjesnika Rodića prema Srpskoj stranci svjedoči Marko Car, koji je tijekom 80-ih godina XIX. stoljeća bio aktivist Srpske stranke i suradnik *Srpskog lista*. On smatra da je namjesnik Rodić u prvo vrijeme, tijekom 1880., prema Srpskoj stranci imao blaži stav jer je očekivao da će se razviti u kulturnu i vjersku organizaciju. Slične poglede Rodiću pripisuje i sam Sava Bjelanović.³⁷ Pri tome svakako valja imati na umu da je Gavriilo Rodić bio "pobožni sin pravoslavne crkve" koji nije imao razvijen srpski narodni osjećaj. To je bilo sasvim logično s obzirom na to da je bio visoki časnik carske vojske i visoki upravni činovnik. Poznat kao umiratelj krivošijskog ustanka, Rodić na početku izlaženja *Srpskog lista* i djelovanja Srpske stranke u njima vidi isključivo kulturno-vjerski pokret, te se prema njima odnosio blagonaklono. U tom smislu valja promatrati i Rodićevo prijateljstvo s vođom pravoslavnih konzervativaca episkopom Kneževićem i umjerenim pobornikom srpsko-pravoslavnog tradicionalizma Vladimirom Simićem.³⁸ Postojanje naklonosti Namjesništva prema samostalnom istupu srpskog nacionalnog pokreta ilustrira i držanje savjetnika Josipa Antonnetija koji je, iako narodnjak, kao austrijski činovnik bio sumnjičav prema jačanju Narodne stranke. Zbog toga je podupirao samostalni razvoj srpskog nacionalnog pokreta.³⁹

U tom kontekstu Klaićev pad na izborima 1879. valja sagledati kao posljedicu dužeg samostalnog razvoja srpskog nacionalnog pokreta u Dalmaciji čiji su se interesi, privremeno, preklopili s interesima bečkog središta.

Ubrzo nakon izbora počele su neposredne akcije u smjeru samostalnog političkog organiziranja srpskog nacionalnog pokreta. Osnovan je "Odbor-pokretač za ustanovljavanje srpskog lista na Primorju" koji je svoj prvi sastanak održao u Obrovcu 15. 8. 1879. S tog

³⁵ D. POLITEO, 1901., str. 119.

³⁶ Ostavka baruna Rodića, *Srpski list*, 4/1881.; Promjena u zadarskom namjesništvu, *Srpski list*, 45/1881.; Naša borba, *Srpski glas*, 30/1897.

³⁷ Marko CAR, *Sava Bjelanović, jedan pogled na pisca*, Dubrovnik, 1911., str. 43. Bjelanović, naime, smatra da je Rodić isprva bio otvoreno protiv osamostaljenja srpskog nacionalnog pokreta, ali je svoj stav ublažio nastojeći, uz pomoć pravoslavnih konzervativaca na čelu sa Nikodimom Milašem, *Srpski list* pretvoriti u crkveno-literarnu tiskovinu. Usp. S. BJELANOVIĆ, 1882., str. 130.

³⁸ Danilo PETRANOVIĆ, Barun Gavriilo Rodić u odnosu sa Savom Bjelanovićem, *Dubrovnik*, god. 22/1938.; S. BJELANOVIĆ, 1882., str. 139. U tom kontekstu valja sagledati i činjenicu da je, zahvaljujući Rodićevoj podršci Kneževiću, ključni sastanak dioničara na kojem je osnovan *Srpski list* održan bez tada obavezne nazočnosti vladinog povjerenika. Lazar TOMANOVIĆ, Iz pisama umrlih i zaslužnih Srba, *Novi život*, knj. XXVI., sv. 10, Beograd, 1926., str. 293.

³⁹ Josip VRANDEČIĆ, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Dom i svijet, Zagreb, 2002., str. 216.

sastanka upućen je proglas, a počelo je i sakupljanje priloga za osnivačku glavnici lista, u koju je svrhu vrlo brzo bilo sakupljeno više od 9.000 forinti. Drugi sastanak Odbora, odnosno sad već skupštine dioničara, održan je u listopadu 1879. u episkopskom dvoru u Zadru. Tom je prilikom, na sugestiju Lazara Tomanovića, usvojeno ime *Srpski list*, a za prvog urednika izabran je pravnik Savo Bjelanović. On je, usprkos nastojanju arhimandrita Nikodima Milaša da mu se nametne nadzorni odbor, dobio neograničene ovlasti uz osobnu odgovornost. U Odboru je jedno vrijeme prevladavalo mišljenje da bi sjedište lista i stranke trebalo biti u Obrovcu, kao središtu srpskog otpora Narodnoj stranci. Međutim, ova je misao ubrzo odbačena jer zabačenost grada Obrovca nije odgovarala namjeri izdavanja novina koje bi bile glasilo srpskog nacionalnog pokreta u čitavoj tadašnjoj Dalmaciji. Tom je prilikom usvojen i program *Srpskog lista*, koji je napisao Lazar Tomanović i koji je ujedno bio i program Srpske stranke. Program je objavljen u *Zastavi*, a zatim i u prvom broju *Srpskog lista*.⁴⁰

Prvi broj *Srpskog lista* izašao je 14. siječnja 1880. u Zadru gdje je izlazio čitavo vrijeme svog postojanja, do kraja 1904. Tiskan je ćirilicom, a neke je članke donosio i latinicom. Iako nema potvrda o tome da je, kao zagrebački *Srbobran*,⁴¹ dobivao novčanu pomoć iz Srbije, ipak je naklada od 900 primjeraka za tadašnje nepovoljne prilike u Dalmaciji bila prilično velika.⁴² Osim toga, relativno malen udio Srba u stanovništvu pokrajine, tek oko 15%, te njihova nepovoljna društvena struktura, odnosno prevlast uglavnom siromašnog seljaštva (što znači i velik broj nepismenih) i slabost građanskog sloja, dovodi u pitanje mogućnost postojanja domaće podloge srpskog novinstva u tadašnjoj Dalmaciji.⁴³ Do 1888. glasilo Srpske stranke izlazi pod naslovom *Srpski list*. Od tada, zbog zabrane, izlazi pod imenom *Srpski glas*. Početak XX. stoljeća donio je rascjep u *Srpskom glasu*. Zbog sukoba unutar Srpske stranke tijekom 1903. i 1904. usporedo su izlazili *Srpski glas*, kao glasilo liberalno-radikalne struje, i *Novi srpski list* odnosno *Primorski srpski list*, kao glasilo konzervativne struje u Srpskoj stranci. Sve je to, na koncu, rezultiralo gašenjem *Srpskog glasa* potkraj 1904. Usprkos namjeri Odbora osnivača iz 1879. i pokušajima Save Bjelanovića tijekom 90-ih godina XIX.

⁴⁰ Domaće, *Srpski list*, 22/1886.; Odgovor Jovi Sundečiću, *Srpski list*, 21/1886.; Program Srpskog lista, *Zastava*, 175/1879.; Naš program, *Srpski list*, 1/1880.; *Srpski glas*, *Srpski glas*, 24/1898.; Domaće viesti, *Narodni list*, 101/1879.; N. MILAŠ, Uspomene..., *Novi srpski list*, 22/1903.

⁴¹ Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, Naprijed, Zagreb, 1991., str. 31.

⁴² Ovaj podatak posebno je znakovit ako ga se sagleda u kontekstu ostalog dalmatinskog tiska. Najveću nakladu imao je *Il Dalmata* sa 2500 primjeraka, iza njega slijede službeni *Avvisatore Dalmato* sa 970 primjeraka i *Narodni list* sa 950 primjeraka. Glasilo splitskih autonomaša *L'Avvenire* izlazilo je u 558, a *Katolička Dalmacija* u 500 primjeraka. Ivan PEDERIN, Odnos austrijske vlasti prema talijanskom, hrvatskom, srpskom i crnogorskom novinstvu u doba Bokeljsko-hercegovačkog ustanka (1880.–1882.), Herceg Novi, 1989., str. 193.

⁴³ T. RAJČIĆ, Neka zapažanja o društvenoj osnovici srpskog nacionalizma u Dalmaciji, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU* u Zadru, 39/1997., str. 265–266, 278.

stoljeća da izlaženje učini učestalijim,⁴⁴ *Srpski list (glas)* čitavo je vrijeme izlazio jednom tjedno na četiri stranice velikog formata.

Osim Bjelanovića, koji je pisao uvodnike i najvažnije članke,⁴⁵ u listu su surađivali Lazar Tomanović, Dušan Baljak, Marko Car, Lovro Pavlović i Ljudevit Vuličević. Uz njih, kao lokalni dopisnici, surađivali su Vladimir Jovanović, Simo Janković, Neofit Njeguš, Lujo Vojnović, Vladimir Trojanović, Stevan Vrčević, Jovo Metličić. Valja svakako spomenuti da se na stranicama *Srpskog lista (glasa)* javlja velik broj lokalnih dopisnika pod raznim pseudonimima (Republikanac sv. Vlaha, Vujo i Pejo, Stari narodnjak itd). Njihova stvarna imena nije bilo moguće utvrditi no zasigurno je riječ i o nekima od spomenutih suradnika. Važno je primijetiti i to da je velika većina poznatih suradnika (9 od 12) pripadala društvenim skupinama koje su podržavale Savu Bjelanovića i prevlast liberalno-radikalne struje u Srpskoj stranci. Nasuprot tome, pogled na publiku kojoj je *Srpski list (glas)* bio namijenjen daje ponešto drugačiju sliku. Naime, najveći dio publike dolazio je ponajprije iz elite seljačkog društva (svećenici, trgovci i bolje stojeći seljaci) koja je podržavala konzervativnu struju u Srpskoj stranci te tankog sloja građanstva, koje je podržavalo Bjelanovića i liberalno-radikalnu struju.⁴⁶

Program te i takve Srpske stranke⁴⁷ predstavljao je rekapitulaciju ideja koje su se u srpskom nacionalnom pokretu u Dalmaciji nakupljale tijekom 60-ih i 70-ih godina XIX. stoljeća, ali i ranije, u doba izlaženja *SDM*-a.

Prva točka programa poziva na "obranu srpstva". Ovo je nešto čega su se Srpska stranka i *Srpski list (glas)* ustrajno držali i što su uvijek isticali kao svoj najvažniji zadatak. Rezultat je bio vrlo oštra polemika prema Hrvatima i hrvatskoj politici. "Hrvaćenje" se smatralo glavnom opasnošću za dalmatinske Srbe.

⁴⁴ N. MILAŠ, Uspomene..., *Novi srpski list*, 1/1903.; T. RAJČIĆ, 1997., str. 258–259.

⁴⁵ M. CAR, 1911., str. 10–12.

⁴⁶ U literaturi se za struju koja je na čelu sa Savom Bjelanovićem 80-ih i 90-ih godina XIX. stoljeća predvodila Srpsku stranku rabe nazivi *liberalna, radikalna, lijeva, napredna*, dok se za struju oko Nikodima Milaša rabe nazivi *klerikalna, konzervativna, desna i natražnjačka*. Budući da je središnje pitanje odnosa među ovim strujama bio eminentno politički problem definiranja srpske nacionalne pripadnosti, valja ih razlikovati po tom kriteriju. Pripadnici struje oko Save Bjelanovića, deklarirajući liberalizam, ne priznaju vjerskoj komponenti važnu ulogu u definiciji srpske nacije. Ekskluzivizacija štokavice za srpski jezik i radikalna težnja za srbizacijom Dalmacije onemogućavali su ovoj struji da ima pomirljiv stav kako prema Narodnoj stranci i Hrvatima, tako i prema vladi. Isti stav, usprkos srpsko-autonomaškoj suradnji, dade se nazrijeti i prema autonomašima. Stoga ovoj struji najbolje odgovara naziv *liberalno-radikalna*. S druge strane, struja oko Milaša srpsku je naciju definirala na tradicionalan, konzervativni način, kroz pravoslavnu vjeru. Držeći se te jasne razdjelnice srpskog nacionalnog identiteta, oni su tijekom 80-ih, ali i kasnije, imali donekle blaži stav prema Narodnoj stranci i Hrvatima, te bili spremni na oportunističku suradnju s vladom. Stoga ovoj struji najbolje odgovara naziv *konzervativna*.

⁴⁷ T. RAJČIĆ, 1997. str. 259–261, 265–267, 277–278; ISTI, 2001., str. 386–387.

⁴⁷ Naš program, *Srpski list*, 1/1880.

Na ovo se nadovezuje težnja za "buđenjem i njegovanjem srpske nacionalne svijesti", što je često rezultiralo beskrajnim polemikama s hrvatskim tiskom o etničkom karakteru pojedinih dijelova Dalmacije, ali i pokrajine u cjelini.

Za idejni profil Srpske stranke posebno je karakteristična odrednica da će Srpska stranka "braniti slobodu savjesti i poštovati vjerska ispovjedanja". Tu je, naime, riječ o liberalnom zahtjevu za vjerskom tolerancijom koji je Sava Bjelanović uvijek ustrajno isticao, tvrdeći da Srpska stranka time slijedi duh europskog liberalizma. Ipak, u pozadini ovog treba vidjeti postavke V. S. Karadžića o "Srbima triju vjera" i o srpskoj pripadnosti štokavaca, odnosno nastojanje Save Bjelanovića i vodstva Srpske stranke da se za srpstvo pridobiju i katolici, koji su u Dalmaciji činili većinu stanovništva.⁴⁸

Zahtjev za "sticanjem narodne i političke važnosti" Srba u Dalmaciji predstavljao je jače naglašavanje političke samostalnosti Srpske stranke i srpskog nacionalnog pokreta. Sukladno tome, smatralo se da Srbi mogu imati drugačije političke i narodne ciljeve od Hrvata s kojima su dva desetljeća surađivali u okviru Narodne stranke, a time je najavljen i nastavak političke suradnje s autonomašima.⁴⁹

Zahtjev za "slobodom u narodnom i državnom pogledu" na uvijen način donosi zahtjev o potrebi svesrpskog državnog ujedinjenja kao jedinom čvrstom jamstvu za očuvanje i nesmetan razvoj srpske nacije. Ovaj zahtjev stoga treba sagledati u kontekstu sukoba hrvatske i srpske državne ideje, tj. općenitog odbijanja srpske politike da Trojedno Kraljevstvo prihvati kao hrvatsku državu.⁵⁰ U tom smislu *Srpski list (glas)* je ustrajno promicao srpsku državnu ideju, nastojeći isto osporiti Hrvatima.

Na kraju valja spomenuti programsku odrednicu u kojoj se Srpska stranka zalaže za hrvatsko-srpsku "slogu" u Dalmaciji, ali po principu "svakom svoje". Budući da je *Srpski list (glas)* od samog početka bio vrlo polemičan, to je "sloga" mogla biti uspostavljena samo pod srpskim uvjetima. Isticanje gesla "svakom svoje" u tom je smislu predstavljalo zahtjev za podjelom austrijske Dalmacije uzduž etničkih linija, što u multietničkoj državi Habsburgovaca nije bila nikakva novost.⁵¹

⁴⁸ Sličnu je ideju već 40-ih godina zastupao Đorđe Nikolajević u *SDM*-u, a može ju se također naći i u korpusu ideja koje je UOS širila u tadašnjoj Dalmaciji. Slično tome, i Sava Bjelanović ju je zastupao već početkom 70-ih godina XIX. stoljeća, nadajući se da će ovakvim pristupom pridobiti katoličku inteligenciju i tako nacionalno-integracijske procese u tadašnjoj Dalmaciji okrenuti od hrvatstva prema srpstvu. B. PRPA-JOVANOVIĆ, 1988., str. 5, 8, 54–55, 71–73, 90; S. MATAVULJ, 1962., str. 37; R. PETROVIĆ, 1982., str. 246–247.

⁴⁹ T. RAJČIĆ, Odnos Srpskog lista (glasa) prema autonomašima u Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43/2001., str. 386.

⁵⁰ G. NOVAK, 1963., str. 19, 21, 23; R. PETROVIĆ, 1982., str. 244; V. VUČKOVIĆ, 1965., str. 395, 453; N. STANČIĆ, 1990., str. 618.

⁵¹ Najpoznatiji je svakako neuspjeli pokušaj podjele čeških zemalja po jezično-etničkom ključu, između Čeha i Nijemaca iz 1890. Usklađivanje povijesno-pravnog načela i etničkih (jezičnih) prava pojedinih naroda bio je svakako jedan od najvećih problema Monarhije. Robert A. KANN, *A History of the Habsburg Empire*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, str. 359–360, 440; R. A. KANN – Z. DAVID, *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526–1918*, University of Washington Press, 1984., str. 306–307.

Program Srpske stranke korisno je usporediti i s programskim opredjeljenjima Narodne stranke⁵² jer će na taj način biti uočljiv potpuni odmak srpskog nacionalnog pokreta od narodnjaštva koje su Srbi slijedili 60-ih i 70-ih godina XIX. stoljeća.

Odmah valja zapaziti da je Srpska stranka sasvim odbacila zalaganje za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, što je uvijek činilo osnovicu programa Narodne stranke. Srpska je stranka također odbacila i valjanost hrvatskog državnog prava u Dalmaciji, inzistirajući na isključivo etničkom načelu. U tom smislu odbacila je i postavku da Hrvati i Srbi u Dalmaciji čine jedan narod, ističući posebnost Srba u etničkom, ali i političkom smislu. Također treba dodati da je Srpska stranka od samog početka samostalnog djelovanja priznavala postojanje posebne talijanske narodnosti u Dalmaciji, što su programska opredjeljenja Narodne stranke uvijek odbacivala.

Odnos Srpske stranke prema vjerskim pitanjima također donosi neke promjene. Narodnjaci u svojim programskim stajalištima nisu proklamirali apsolutno liberalno načelo vjerske tolerancije. Zbog velike uloge svećenstva u narodnom preporodu, oprezno se zalažu za slobodu Crkve od državnog nadzora (1862.), te deklariraju odvojenost vjerskih i političkih pitanja (1873., 1875.) želeći, u borbi za kulturnu i političku afirmaciju, izbjeći cijepanje jedinstvenog slavenskog političkog fronta po vjerskim linijama. Program Srpske stranke, s druge strane, ističe apsolutnu primjenu liberalnog principa vjerske tolerancije, u pozadini čega je bio pokušaj okretanja nacionalno-integracijskih procesa u tadašnjoj Dalmaciji u smjeru srpstva. Stoga je Savo Bjelanović ustrajno nastojao za srpsku nacionalnu ideju pridobiti dalmatinsku katoličku inteligenciju, pri čemu je liberalno utemeljeno srpstvo u Bjelanovićevoj vizuri trebalo biti alternativa Pavlinovićevu katoličkom (konzervativnom) hrvatstvu koje je smatrao okosnicom Narodne stranke. Zbog toga je polemička oštrica *Srpskog lista (glasa)* najčešće bila okrenuta upravo prema Pavlinoviću, dok se liberale (Klaića) u Narodnoj stranci proglašavalo Pavlinovićevim "podložnicima", i nudi im se liberalno shvaćeno srpstvo kao jedina prava alternativa.⁵³ Bjelanovićevo ustrajno isticanje vjerske snošljivosti imalo je, osim toga, veliku promidžbenu vrijednost za Srpsku stranku. Donijelo joj je relativno velik broj pristalica iz redova tzv. Srba katolika, ponajviše u Dubrovniku. S druge strane, to je nakon Bjelanovićeve smrti 1897. dovelo do sukoba između konzervativne i liberalno-radikalne struje. Ti su sukobi početkom XX. stoljeća zamalo prouzročili raskol u Srpskoj stranci.⁵⁴

⁵² V. KISIĆ, 1912., str. 4, 105–106.

⁵³ Klaić, *Srpski list*, 17/1882.; T. MACAN, 1980., str. 198–199, 201–203. No ovdje treba imati na umu da Pavlinovićeva gledišta u Narodnoj stranci nikad nisu bila općeprihvaćena. Naime, nakon sukoba s Klaićem oko programa iz 1873. Pavlinović je odustao od nametanja svojih stajališta čitavoj stranci i privatno pobijao prethodno spomenute vjerske zakone koji su djelo njemačkih liberala. Zbog toga treba reći da se srpski nacionalni pokret svjesno odvaja ne samo od Pavlinovića i njegove struje nego i od ostalih koji su ostali na "starom programu", dakle od Narodne stranke općenito. N. STANČIĆ, 1970., str. 237–238; T. MACAN, 1980., str. 215, 217.

⁵⁴ T. RAJČIĆ, 1997., str. 260–261; ISTI, 1998., str. 247–260.

Treba svakako reći i to da je Bjelanovićevo inzistiranje na vjerskoj toleranciji Srpsku stranku u austrijskoj Dalmaciji činilo donekle specifičnom u odnosu na srpski nacionalni pokret u banskoj Hrvatskoj i južnoj Ugarskoj gdje Karadžićeva postavka o "Srbima triju vjera" nije shvaćana toliko ozbiljno.⁵⁵ Ipak, gledano iz perspektive društvene strukture srpskog pučanstva u tadašnjoj Dalmaciji, uočljivo je da je *Srpski list (glas)* ovo gledište promicao u tradicionalnom pravoslavnom okruženju u kojem Bjelanovićevo inzistiranje na vjerskoj ravnodušnosti nije imalo velikih izgleda na uspjeh. Naime, prevlast seljaštva među srpskim pučanstvom davala je oslonac konzervativnim elitama seljačkog društva (svećenicima, trgovcima, seoskim glavarima) koje su srpsku pripadnost bez ostatka izjednačavali s pravoslavljem. Relativno tanak građanski sloj predstavljao je, s druge strane, slabu društvenu osnovicu Bjelanovićevih ideja.⁵⁶

Isticanje slogana "svakom svoje" i ideja o podjeli Dalmacije po etničkim linijama također je novost. Sa stajališta Narodne stranke takva ideja nije prihvatljiva. Njena se politika zasnivala na koncepciji zajedničke slavenske (jugoslavenske) narodnosti Hrvata i Srba u austrijskoj Dalmaciji te sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom.

Sve u svemu, treba reći da je i u programskom smislu odmak srpskog nacionalnog pokreta od Narodne stranke nakon 1880. bio potpun. Najveću promjenu predstavlja odbijanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. To je, na duži rok, onemogućilo bilo kakvu hrvatsko-srpsku suradnju jer je značilo odbacivanje najvažnijeg programskog zahtjeva hrvatske politike općenito. Isticanje posebne srpske narodnosti i inzistiranje na primjeni liberalnog načela kad je u pitanju vjera, u kombinaciji sa stajalištima V. S. Karadžića, vodilo je pokušaju da se nacionalni razvoj u tadašnjoj Dalmaciji u potpunosti okrene prema srpstvu. Rezultat su bile beskrajne polemike s hrvatskim tiskom o nacionalnom obilježju tadašnje Dalmacije odnosno nekih njenih dijelova. U pozadini svega bilo je nastojanje da se dokaže premoć srpske nacionalne i državne ideje nad hrvatskom. Sukobima je pridonosila i suradnja Srpske stranke s autonomašima.

Iako je pisanje *Srpskog lista (glasa)* od samog početka odisalo izrazitom polemičnošću prema Hrvatima i Narodnoj stranci trebale su proći skoro dvije godine da narodnjaci prihvate polemiku. Razlog ovakva postupanja valja svakako tražiti u pomirljivom stajalištu prvog čovjeka narodnjaka Mihovila Klaića. On je smatrao da će Srpska stranka s vremenom, bez podrške vlade i Namjesništva, nestati kao što je nestalo i zemljaštvo. Zbog toga su narodnjaci, prema Klaićevu mišljenju, Srpsku stranku trebali ignorirati, a vladu koja ju je pokrenula prisiliti da je i dokine.⁵⁷ U skladu s tim, tijekom 1880. i 1881. Srpska je stranka *Narodnom listu* tema od perifernog značenja. O njoj se piše vrlo malo i isključivo u sklopu osvrta na autonomaše. Iako u dva navrata, tijekom 1881., *Narodni list* ipak donosi analizu programa Srpske stranke, sve se ipak svodi na tvrdnje kako je riječ o nastavljacima Ljubišina "služenja" bečkom

⁵⁵ M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod, 2001., str. 282–285.

⁵⁶ T. RAJČIĆ, 1997., str. 259, 265–267, 277–278.

⁵⁷ T. MACAN, 1980., str. 297–298.

centralizmu te o produktu osobnih ambicija nekih srpskih političara. Slično je bilo i u Dalmatinskom saboru. Stoga treba reći da su narodnjaci Srpsku stranku u početku sagledavali u kontekstu ostalih problema koji su pred njima stajali u to doba: uvođenja narodnog jezika u upravi i školstvu, borbe protiv autonomaštva te sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. Srpsku stranku se pri tome ne vidi kao samostalnu opasnost, nego kao maleni, ali ipak opasni dodatak ostalim preprekama koje pred Narodnom strankom stoje u ostvarenju njenih ciljeva.⁵⁸ Stoga se prema Srbima ipak ne iznose netolerantna stajališta i uvijek se ostavlja prostor za dogovor i suradnju ("bratsku slogu") na osnovi etničke srodnost i ideologije jugoslavizma. Slično je, usprkos mnogim polemikama, bilo i kasnije, tijekom 80-ih.⁵⁹

Narodnjačko ignoriranje *Srpskog lista* i Srpske stranke pod kraj 1881. prekinuo je Mihovil Pavlinović, upustivši se u polemiku sa Savom Bjelanovićem zbog toga što je ovaj svoje napade na njega i Narodnu stranku potpisivao kao Srbin katolik.⁶⁰

Prethodno spomenut afirmativni odnos bečke vlade odnosno zadarskog namjesništva prema osamostaljenju srpskog nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji, konačno je napušten 1882. Razlog su bile okolnosti koje su prethodile izbijanju nove pobune u Krivošijama i njene posljedice.⁶¹ *Srpski list (glas)* zbog toga je ustrajno isticao kako vlada u Beču, uz pomoć Narodne stranke, politički progoni dalmatinske Srbe i pokušava ih odnaroditi. Srpska stranka i politiku Monarhije na Balkanu vidi kao antisrpsku. Stoga se jedini način izmirenja Srba s "austrijskim državnim interesom" vidio u mogućnosti preuređenja Monarhije po švicarskom modelu, s posebnom srpskom jedinicom koja bi obuhvaćala i pojedine "srpske" dijelove tadašnje Dalmacije.⁶² U vezi s tim smatralo se

⁵⁸ Talijanaški bijes u Dalmaciji, *Narodni list*, 3/1880.; Priobćeno, *Narodni list*, 42/1880.; Zadnje zasjedanje sabora, *Narodni list*, 57/1880.; Naši dopisi osobiti, *Narodni list*, 74/1880.; Rodić-Jovanović, *Narodni list*, 9/1881.; Branimo se, *Narodni list*, 63/1881.; Bistrimo pojmove II, *Narodni list*, 75/1881.; *Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora 1881.*, str. 29, 51, 77, 78. No, i takvo ignoriranje i uzdržavanje od polemika za Srpsku stranku je bilo pokazatelj narodnjačke netrpeljivosti i mržnje prema Srbima. Usp. – Svakom svoju I, *Srpski glas* 18/1889.

⁵⁹ Najbolji primjer za to je obilježavanje petstogodišnjice Kosovske bitke 1889. Tom prilikom i *Narodni list* i *Narod* donose pomirljivo intonirane članke koji Kosovsku bitku akcentiraju kao "tužan događaj za i Srbe i za Hrvate", a u činjenici da su u bitki sudjelovali neki vitezovi iz Hrvatske i Bosne vidi se "zavjet bratske sloge" Hrvata i Srba. Usp. – 15. lipnja, *Narod*, 42/1889.; Petstogodišnjica kosovske bitke, *Narodni list*, 50/1889.

⁶⁰ Domaće vesti, *Narodni list*, 91/1881.; Nazivi Srbin katolik, *Narodni list*, 97/1881. Ta je polemika kulminirala slijedeće, 1882. godine u spisima *Misao hrvatska i misao srpska u Dalmaciji od godine 1848. do 1882.* Mihovila Pavlinovića te *Don Miho na braniku Save Bjelanovića*. U njima su se kristalizirala mnoga gledišta srpskog nacionalnog pokreta u tadašnjoj Dalmaciji, odnosno stav narodnjaka prema njemu.

⁶¹ I. PETERIN, 1989., str. 191–207; N. MILAŠ, Uspomene..., *Novi srpski list*, 2/1903.

⁶² Što će vlada, *Srpski list*, 17/1885. Ovdje treba uočiti da se ova ideja očito nadovezuje na nastojanje tzv. Blagoveštanskog sabora iz 1861. da na području Habsburške Monarhije stvori teritorij na kojem bi Srbi bili "politički narod" te na zahtjeve Svetozara Miletića o etničkom razgraničenju unutar Trojednog Kraljevstva. M. GROSS – A. SZABO, 1992., str. 153.

da balkanske zemlje, a među njima Srbiju i Crnu Goru, treba prepustiti postupnom napredovanju pod okriljem Rusije.⁶³ No treba imati na umu da je riječ o gledištima liberalno-radikalne struje koja je predvodila Srpsku stranku sve do 1897., odnosno do smrti Save Bjelanovića. Nasuprot njima, konzervativci su smatrali da je srpski identitet u tadašnjoj Dalmaciji moguće zaštititi oportunističkom suradnjom s vladom i Narodnom strankom.⁶⁴

Nasuprot tome, Srpsku stranku i autonomaše od samog je početka povezivalo postojanje jasnih zajedničkih političkih interesa. Na prvom mjestu riječ je o protivljenju hrvatstvu odnosno Narodnoj stranci te o političkoj slabosti obiju stranaka. Sve to, uz "pravo autonomaško načelo", tj. zalaganje za autonomiju Dalmacije, predstavljalo je osnovicu za nastavak srpsko-autonomaške suradnje i nakon 1879. Usprkos tome, odnosi autonomaša i Srpske stranke bili su daleko od skladnih. Do sukoba je dolazilo zbog različitih jezičnih i narodnih gledišta te zbog vjerske netrpeljivosti i borbe za vlast, što se posebno očitovalo na lokalnim razinama.⁶⁵

ZAKLJUČAK

Na tradicionalnoj pravoslavnoj osnovici, kroz prosvjetiteljski obojeni *Srpsko-dalmatinski magazin*, od 1836. do 1848., odvijala se početna faza razvoja srpskog nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji. Tada, kao i u "narodnjačkoj" fazi tijekom 60-ih i 70-ih godina XIX. stoljeća, politička, društvena i kulturna prevlast autonomaškog građanstva, srpski je nacionalni pokret upućivala na pragmatičnu suradnju s preporodnim strujanjima među Hrvatima. Ovo tim više što nepovoljna društvena struktura srpskog pučanstva, obilježena prevlašću siromašnog seljaštva, srpskom nacionalnom pokretu nije omogućavala samostalni istup.

Ipak, u pozadini se odvijao poseban i usporedan proces srpske nacionalne integracije.

Razvoj u tom smjeru posebno su poticali pravoslavni konzervativci koji su u srpskom duhu odgajali mladež u zadarskom pravoslavnom sjemeništu i na tamošnjoj gimnaziji. Ta je mladež već 60-ih godina XIX. stoljeća, kroz društvo "Prvijenac", iskazivala posebne srpske zahtjeve, vezane uz ideologiju Ujedinjene omladine srpske iz južne Ugarske.

Poticaj ovom procesu dala je tajna srbijanska nacionalna propaganda Ilije Garašanina te prisutnost agenata beogradske vlade u austrijskoj Dalmaciji. Važan je bio i utjecaj dualističkog preuređenja Habsburške Monarhije 1867. i 1868., odnosno zaoštavanje kontroverzi oko političkih i vjersko-kulturnih gledišta Mihovila Pavlinovića.

⁶³ Nabranjanja Đure Vojnovića IV, *Srpski list*, 42/1885.; *Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora 1880.*, str. 281; 1885., str. 194–197, 231–232; 1886., str. 383–384; Što će vlada, *Srpski list*, 17/1885.; S. BJELANOVIĆ, 1882., str. 86–87.

⁶⁴ T. RAJČIĆ, 1997., str. 259–261, 265–267, 277–278.

⁶⁵ T. RAJČIĆ, 2001., str. 386–387.

Sve je ovo 70-ih godina XIX. stoljeća razvoj srpskog nacionalnog pokreta u Dalmaciji usmjerilo prema postupnom osamostaljenju.

Prvi korak u tom smislu predstavljala je djelatnost Stefana Mitrova Ljubiše i "zemljaka" koji su, osim praktično-političkog poticanja srpskog pitanja, nastojali skrenuti pogled dalmatinske politike prema Srbiji i Crnoj Gori. Sastanci sjevernodalmatinskih srpskih političkih prvaka, održani u manastiru Krka krajem 1873. i početkom 1874. te 1875. odnosno u mjestu Kožlovcu kod Benkovca 1878., predstavljali su daljnje korake u tom smjeru. Važan poticaj bili su i politički obračun Narodne stranke sa Stefanom Ljubišom 1877. te općeniti sukob hrvatske i srpske politike oko pripadnosti Bosne i Hercegovine, zaoštren austrougarskom okupacijom tih pokrajina 1878.

No, do stvarnog preokreta došlo je tek na izborima za Carevinsko vijeće 1879. kada je posebni srpski izborni odbor u Obrovu prekinuo odnose s Narodnom strankom. Usporedo s time vođeni su uspješni pregovori s autonomaškim kandidatom Gustavom Ivanićem, kojem su srpski glasovi donijeli tijesnu pobjedu nad narodnjakom Klaićem. U pozadini svega stajao je i politički interes vlade odnosno zadarskog namjesništva te sklonost namjesnika Rodića da srpski nacionalni pokret podupre u njegovoj pravoslavno-konzervativnoj varijanti.

Sljedeće je godine osnovana Srpska stranka i njeno glasilo *Srpski list (glas)*, koji je izlazio u Zadru od 1880. do 1904. Zastupali su "obranu srpstva", težnju za "buđenjem i njegovanjem srpske nacionalne svijesti" i "sticanjem narodne i političke važnosti" Srba te težnju za "slobodom u narodnom i državnom pogledu". Izjašnjavao se za hrvatsko-srpsku "slogu", ali po principu "svakom svoje", odnosno za podjelu austrijske Dalmacije uzduž etničkih linija. *Srpski list (glas)* osim toga, nikad nije propustio naglasiti kako brani "slobodu savjesti" i poštuje "vjerska ispovjedanja", što je osim velike promidžbe vrijednosti Srpskoj stranci kasnije donijelo unutrašnje sukobe. Ovo tim više što su se Bjelanović i liberalno vodstvo nametnuli konzervativnim elitama seljačkog društva koje su činile društvenu osnovicu Srpske stranke.

Ovaj i ovakav program predstavljao je potpuni odmak srpskog nacionalnog pokreta od Narodne stranke. U tom smislu najvažnije je bilo odbijanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom što je, na duži rok, onemogućilo bilo kakvu hrvatsko-srpsku suradnju.

Slično je bilo i s vladom odnosno zadarskim Namjesništvom koji su nakon drugog ustanka u Krivošijama 1882. napustili blagonaklon stav prema srpskom nacionalnom pokretu, što je u vodstvu Srpske stranke stvorilo uvjerenja da Srbi teško mogu ostvariti suživot s "austrijskim državnim interesom".

Srpsko-autonomaška suradnja, nastavljena i nakon 1879., temeljila se na protivljenju hrvatstvu, očuvanju autonomije Dalmacije i političkoj slabosti obiju stranka. No dolazilo je i do sukoba, ponajviše zbog vjerskih, jezičnih i praktično-političkih razloga.

*Tihomir RAJČIĆ: THE SERBIAN NATIONAL MOVEMENT
IN DALMATIA IN THE XIXth CENTURY*

Summary

The intention of this article is to describe the process whereby the Serbian national movement became independent within Austrian Dalmatia as the peak of its development during the previous period.

The article gives a description of the introductory phases of the more-or-less independent development of the Serbian national movement in the period from 1836 to 1879 and a description of its becoming independent in 1879 and 1880. Special attention is devoted to the illumination of the changes of the political, social and ideological framework within which the Serbian national movement was implemented.

Finally, the article shows the position of the Serbian party within the context of Dalmatian politics of the time.

Key words: Dalmatia, Serbs, XIXth century.

